

KUŚNIERZ R.
CZYSTKI I TERROR NA UKRAINIE (1934-1938). –
TORUŃ: WYDAWNICTWO ADAM MARSZAŁEK,
2016. – 373 s.

КУШНЕЖ Р.
ЧИСТКИ Й ТЕРОР НА УКРАЇНІ (1934-1938). – **Торунь: Вид-во**
АДАМА МАРШАЛЕКА, 2016. – 373 с.

Книжка професора інституту історії й політології Поморської академії (Слупськ, Польща) Роберта Кушнежа присвячена чисткам і терору в Україні 1934–1938 рр. Автор відомий як авторитетний дослідник, який активно працював і працює в українських та російських архівах. Слід нагадати, що він свого часу ретельно опра-

цював матеріали МЗС передвоєнної Польщі, а також 2-го відділу Головного штабу Війська Польського, себто військової розвідки, яку скорочено іменували «двійкою» (пол. «dwójka»). На цій підставі у 2013 р. Р.Кушнеж видав книгу¹, яку можна вважати своєрідною інтродукцією та важливим етапом підготовки рецензованої монографії.

Вона також оперта на солідну архівну базу. Автор працював у Центральному державному архіві громадських об'єднань України, у Галузевому державному архіві Служби безпеки України та відділенні цього архіву в Миколаївській області, у Російському державному архіві соціально-політичної історії, Російському державному архіві новітньої історії, Державному архіві Російської Федерації. Р.Кушнеж використав також документи польських архівосховищ, а саме Архіву нових актів і Центрального військового архіву (Варшава). Удалося йому попрацювати з фондами Інституту Юзефа Пілсудського (Нью-Йорк). Особливо слід підкреслити, що автор, володіючи польською, англійською, українською, російською мовами, зміг зіпертися на солідний різномовний науковий доробок із досліджуваної проблематики.

Монографія складається з трьох розділів. У першому з них Р.Кушнеж окреслює політичну ситуацію в УСРР до й після вбивства 1 грудня 1934 р. ленінградського партійного лідера С.Кірова. Як відомо, уже того ж дня Й.Сталін власноруч підготував постанову ЦВК СРСР. Цей надзвичайний акт, який не обговорювався на політбюро ЦК ВКП(б) і на сесії ЦВК СРСР (навіть формально не підписаний головою ЦВК М.Калініним) вимагав завершувати слідство у справах про терористичні організації й акти в десятиденний термін, розглядати їх у суді без участі обвинувачення та захисту,

¹ Див.: *Kuśnierz R. W świetle stalinowskich zbrodni: Ukraina w latach czystek i terroru (1934-1938) w obserwacjach i analizach MSZ oraz wywiadu wojskowego Drugiej Rzeczypospolitej.* – Słupsk, 2013.

не допускати касаційного оскарження і клопотань про помилування, а розстрільні вироки виконувати негайно після їх оголошення.

Перший розділ книжки має назву «Початок чисток (1934–1936)». Тут виразно показано, як запрацювала згадана постанова ЦВК, що її називають «хартією терору». Зокрема йдеться про виїзну сесію Військової колегії Верховного суду СРСР у Києві під головуванням В.Ульріха, котра 13–15 грудня 1934 р. розглянула справи 37 осіб, звинувачених в участі в так званому «Об'єднанні українських націоналістів». Згадуються також сфабрикована 1935 р. «справа боротьбістів» і «справа троцькістсько-терористичної організації» від 1936 р. Спираючись на статистичні матеріали, Р.Кушнеж аналізує, як наростала репресивна хвиля, як було «канонізовано» поняття «ворог народу», котре прийшло на зміну широко вживаному в першій половині 1930-х рр. поняттю «класовий ворог».

Другий (найбільший за обсягом) розділ книжки присвячено «великому терору» 1937–1938 рр. Цей терор, як підкреслює автор, нерозривно пов'язаний із призначенням 26 вересня 1936 р. на посаду шефа НКВС СРСР М.Єжова. За словами Р.Кушнежа, це була людина, «потрібна Сталіну для реалізації конкретної місії, до якої не надавався його попередник і котра полягала у проведенні більш швидкої радикальної чистки – не тільки партійного апарату та силових структур, але й суспільних верств, що їх Сталін визначив як ненадійний елемент» (с.68). Упродовж 1937–1938 рр. Й.Сталін приймав М.Єжова понад 300 разів, провівши в розмовах із ним 900 год. Із січня 1937 по серпень 1938 рр. «вождь» отримав від «залізного наркома» до 15 тис. так званих «спецповідомлень» з інформацією про арешти, проведення каральних операцій, запитами щодо санкціонування наступних репресивних акцій, протоколами допитів.

У другому розділі докладно показано репресії проти різних суспільних верств та етнічних груп. У першій половині 1937 р. почалися «чистки» в партії, армії, НКВС. Режим стимулював потужну репресивну хвилю проти населення, проводячи так звані «масові операції»: проти «куркулів» і кримінальників, а також польську, німецьку, румунську, грецьку, харбінську та ін. Автор торкається репресивних акцій проти дружин і дітей «ворогів народу», проти «сіоністів». Ідеться і про депортації. Р.Кушнеж виразно окреслює, як кремлівські керівники «тасували» владну колоду в радянській Україні (мовиться насамперед про партійні, державні, «чекістські» структури), перетворюючи вчорашніх лідерів і колись офіційно розрекламованих політичних кумирів на «націоналістів», «шкідників», «агентів іноземних розвідок» тощо.

У третьому розділі автор прагне відтворити реакцію суспільства на здійснювану державою політику. Р.Кушнеж показує, як люди коментували поточну політичну ситуацію, ставлення звичайних громадян до репресій проти комуністів, незадоволення тодішнім побутом. Напрочуд цікаво читати сторінки, присвячені сподіванням рядових мешканців республіки на те, що війна СРСР із «капіталістичним світом» покладе кінець «більшовицькому варварству». У цьому розділі автор торкається й усе ще малодослідженої проблеми – доносителства. А між тим у руках сталіністів воно відіграло роль важливого інструмента здійснення репресій.

Р.Кушнеж зізнається, що спочатку планував охопити у книжці й інші аспекти історії України 1934–1938 рр. Наприклад, ситуацію на селі після Голодомору, боротьбу влади з релігією, механізми комуністичної пропаганди. Однак «з огляду на видавничі обмеження змушений оминати згадані розділи. Вони будуть опубліковані у вигляді окремих статей» (с.21).

Як відомо, серйозний рецензент має оцінювати не те, чого немає в тексті, а те, що наявне. Написане Р.Кушнежом, на мою думку, заслуговує позитивної оцінки. Насамперед він бачить особливості ситуації в Україні і проводить думку про те, що події в УСРР–УРСР у період чисток та «великого терору» мали власну, місцеву, специфіку. «Україна, – підкреслює автор, – була тим тереном, де на кілька років раніше безпосередньо сталася неймовірна катастрофа у вигляді штучного голоду. Тут великомасштабні чистки й терор почалися ще до вбивства Кірова, уже в 1929 році... Під час чисток і терору в УРСР досить часто полювали на “українських націоналістів”» (с.319). Водночас Україна на мапі «великого терору», на думку Р.Кушнежа, була однією зі складових того, що робилося у загальнорадянському організмі. У цьому сенсі період 1934–1938 рр. у республіці відрізняється від попередньої трагедії – голоду 1932–1933 року, – де специфіку України видно більш виразно.

І ось тут не можна не вийти на пошуки відповіді на принципове питання, пов'язане з «великим терором». У 1937–1938 рр. СРСР відчув на собі нову потужну хвилю терору, хоча не було ані війни, ані колективізації, ані якогось очевидного й результативного спротиву режиму. Безпрецедентна плановість і масовість «спецоперацій», невідомі історії масштаби фальсифікації обвинувачень, офіційно санкціоноване застосування тортур, надзвичайний та закритий характер «судочинства» – усе поєднувалося з нестримною пропагандистською кампанією. Одне слово, ніяких екзистенційних для сталінського режиму пертурбацій не було, а терор – був. Чому? Відповідь на це запитання намагалися віднайти сучасники трагічних подій і дослідники впродовж уже не одного десятиліття.

Висловлюється з цього приводу й Р.Кушнеж. На його думку, засадничою причиною було впокорення країни, досягнення повного контролю над кожним мешканцем, «виховання» нової породи – «homo soveticus». Ліквідуючи своїх старих товаришів по партії, Й.Сталін не лише позбувався конкурентів, а й оголошував себе єдиним лідером «робітничого руху» у світі. Вибиваючи з партійного апарату неугідні кадри, він висував кадри нові, молоді, політичних конформістів, відданих вождеві. Ще однією причиною масового терору стали приготування СРСР до війни. Звідси – вимога нещадно нищити реальну та потенційну «п'яту колону». Нарешті була й економічна детермінанта терору, адже всі невдачі господарської політики, голод, перманентний дефіцит елементарних продуктів харчування та промислових товарів можна було пояснити «підступними шкідницькими» діями «прихованих ворогів».

Р.Кушнеж звертає увагу на рівень абсурду в пошуках «ворогів народу», указуючи, зокрема, на стандартність методики, виробленої в кабінетах НКВС і відбитої у протоколах допитів та в інших документах. Із цих матеріалів

випливає, що «все українське керівництво – партійне, радянське і спецслужб – на чолі з Косіором, Чубарем, Балицьким, Леплевським, Успенським та іншими завжди було “законспірованою ворожою організацією”, що прагнула повалити радянську владу на Україні. Абсурд для особи, яка оцінює ті події з перспективи часу, але для сучасників – правдива, жорстока і злочинна реальність» (с.320).

Звісно, уважне читання книжки Р.Кушнежа дає підстави і для деяких побажань. Наприклад, говорячи про методи видобування викривальних зізнань (с.75–86), слід було б сказати, як саме в добу «великого терору» стимулювали його виконавців. Справа в тому, що М.Єжов значно поліпшив матеріальний стан «чекістів». У 1933 р. у СРСР середній місячний заробіток у великій промисловості становив 142 руб. 37 коп. Із цим аж занадто контрастувала зарплатня «чекістів» усіх рівнів, що її М.Єжов суттєво підвищив. Так, очільник республіканського НКВС почав отримувати 1200 руб. на місяць, натомість середня зарплата робітника становила 250 руб. Відповідно зросли заробітки й інших співробітників НКВС. Керівники союзного наркомату щомісяця отримували до 3500 руб.

Як видається, доцільно було б чіткіше підкреслити різницю між широкомасштабними терористичними операціями (що з них почалися масові арешти й розстріли 1937–1938 рр.) та хвилями репресій, яким піддали еліту політичних, економічних, військових, інтелектуальних кадрів країни. Хоча обидва репресивних потоки були паралельними, сама процедура докорінно відрізнялася й мала на меті різні політичні цілі.

Утім ці зауваги аж ніяк не применшують значущості зробленого професором Робертом Кушнежом. Його книгу безперечно варто перекласти українською мовою.

Юрій Шаповал (Київ)